

УДК 130.2:172.12

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2022.4.8>**Лісеєнко Олена Василівна**

доктор соціологічних наук,
професор кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Гюльхан Юлія Борисівна

аспірантка кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна
orcid.org/0000-0003-1565-0690

АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ З ПОГЛЯДУ ОНТОЛОГІЇ

Актуальність теми. Філософське осмислення сучасних суспільних процесів передбачає глибоке дослідження національної культури, цінностей, ментальності, з якою пов'язані архетипи, звичаї, установки, стереотипи народу. Тому в фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності, яка відображає певні символічні структури «колективного підсвідомого», архетипічні прояви масової свідомості. В характерних рисах національної ментальності відображаються саме ті архетипи, коріння яких сягають у тисячоліття давньої історії нації. Саме архетипи, як глибинні підсвідомі пласти національної ментальності, позначаються на поведінці людей, впливають на їх миро сприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу, тому їх дослідження актуалізуються в сучасному філософському дискурсі.

Метою статті є аналіз деяких архетипів української національної ментальності з погляду онтології. Методи дослідження – використано загальнонаукові методи формальної логіки (дедукції, індукції, аналізу, синтезу), а також аксіологічний метод. Результати дослідження. Зроблено аналіз архетипів національної ментальності на основі використання не тільки теорії архетипів К. Юнга, але у їх загальнокультурній інтерпретації. Зазначено, що національні архетипи відображають особливості світогляду, національної культури, історичної долі, художньої творчості нації. В характерних рисах певної національної ментальності відображаються саме ті архетипи, коріння яких сягають у тисячоліття давньої історії нації. Проаналізовані такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн». Обґрунтовано, що формування та розвиток цих архетипів пов'язано з етногенезом давньої культури українського народу, історичним розвитком української державності, освіти та культури. Зроблено висновок, що символіка концептів «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн» розкривається в духовному житті народу в економічній, соціально-політичній, духовно-культурній сферах суспільства, а також проявляється у сфері затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.

Ключові слова: українська ментальність, національна культура, архетип, культурне явище.

Актуальність проблеми. Філософське осмислення сучасних суспільних процесів передбачає глибоке дослідження національної культури, цінностей, ментальності, з якою пов'язані архетипи, традиції, установки, стереотипи народу. Тому в фокусі уваги сучасних дослідників перебувають різні аспекти аналізу теорії національної ментальності, яка відображає певні символічні структури «колективного підсвідомого», архетипічні прояви масової свідомості.

В характерних рисах національної ментальності відображаються саме ті архетипи, коріння яких сягають у тисячоліття давньої історії нації. Тому джерелами формування феномену національної ментальності безпосередньо є архетипи, які пов'язані з етногенезом давньої культури

нації. Саме архетипи, як глибинні підсвідомі пласти національної ментальності, позначаються на поведінці людей, впливають на їх миро сприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу, тому їх дослідження актуалізуються в сучасному філософському дискурсі.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед вітчизняних вчених дослідження теорії ментальності та її різних аспектів представлено в роботах М. Поповича, С. Кримського, О. Донченко, та ін. В роботі «Проблеми теорії ментальності» (2006) відомі українські дослідники М. Попович, С. Кримський, та ін. розглядають загальні методологічні проблеми теорії ментальності й деякі аспекти історії та теорії української ментальності. Так, в цій роботі С. Кримський, аналізує такі архетипи української ментальності, як «Дім», «Поле», «Храм» [1]. Аналізуючи різні форми національної ментальності О. Донченко підкреслює, що в архетипових формах концентрується досвід спільної еволюції (інволюції) спільнот в їх історичному розвитку, що відбивається у феномені «социетальной психіки» [2].

Мета статті – аналіз деяких архетипів української національної ментальності з погляду онтології.

Ментальність складається із різних світоглядних, моральних, ціннісних, психічних, чуттєвих, інших компонентів, які детермінують своєрідність народу, нації. На наш погляд, структура ментальності як багатогранного культурного явища може бути представлена в наступному вигляді: «архетипічний» компонент – система архетипів; когнітивний компонент – образ світу і способи мислення колективного суб'єкта; ціннісно-смысловий компонент – система цінностей, ціннісних орієнтацій, ідеалів, значень, норм; емоційний компонент – оцінки, настрою, емоції, почуття; поведінковий компонент – мотиви і стереотипи поведінки. Необхідно відзначити, що кожен з цих компонентів має несвідомий і свідомий рівні, і феномен національної ментальності має стійкими і нестійкими структурними станами [3].

Аналіз ментальності як сукупності думок, традицій, стереотипів, архетипів, які відображають глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості приводить до розгляду проблем онтології. Поняття онтології та ментальності пов'язані, мають спільну сферу, яка відображає картину світу. У філософському сенсі онтологія і є вченням про культурно-символічну картину світу, про природу буття, яке фіксується у ментальних структурах. Одним з екзистенціальів буття національної ментальності є архетипи.

Поняття архетипу було введено в науковий обіг К. Г. Юнгом, який запропонував теорію архетипів особистості. Поняття архетипу (з грецької мови він означає «прообраз») характеризує базову структуру психічної матриці людини, яка визначає ціннісні пріоритети, які впливають на напрям мислення, а також на мотивацію поведінки, вчинки людини. К. Г. Юнг визнавав існування «узгодження нашого мислення з первообразами несвідомого, які породжують будь-яку думку, над розгадкою якої постійно б'ється наша свідомість» [4].

Колективне несвідоме на думку К. Г. Юнга має «безліч тимчасово затемнених думок, вражень, образів, які продовжують впливати на нашу свідомість» і що «крім спогадів з несвідомого можуть виникати зовсім нові думки і творчі ідеї» [4]. У несвідомому існують символи, які є ментальними формами, вроджену і успадковану структуру та джерело людського розуму. К. Г. Юнг дав визначення поняттю «архетип» – «архаїчні залишки» або «первісні образи». Архетип не є цілком «успадкованими уявленнями», хоча характеристики того чи іншого архетипу передаються із покоління в покоління за принципом спадковості. Архетип – це «інстинктивний вектор» мислення та дій людини, але не фізіологічний інстинкт, а інстинкт в символічних образах. Символи, що становлять архетип, мають не індивідуальну природу, а колективну, звідси К. Г. Юнг виділив колективне несвідоме. «Життя колективного несвідомого знаходиться в догматичних архетипових уявленнях і безупинно протікає в ритуалах і символіці» [4]. Архетипи мають власну спонукальну специфічну енергію. Архетипи створюють міфи, релігію та філософію, що впливають на цілі народи і історичні епохи, що характеризують їх. Таким чином, несвідому основу національної ментальності складає система архетипів. Колективне несвідоме – це «природний

образ світу, злитий і сконцентрований з досвіду мільйонів років. Ці образи є всього лише вихідним матеріалом, який для свого осмислення ще вимагає свідомого перекладу на мову відповідного часу» [4].

Таким чином К. Г. Юнг під архетипами розумів певні символічні структури «колективного підсвідомого», і це була скоріше психологічна інтерпретація концепту «архетип», а не філософська або культурологічна. Він вважав, що під час усвідомленого занурення людини у глибини власної психіки, вона знаходить у них колективні уявлення людського роду. Чим більше відбувається занурення до глибинних пластів психіки, тим інтенсивніше виступають загальнолюдські прообрази індивідуального досвіду. К. Г. Юнг пише, що коли індивід доходить до цих загальнолюдських прообразів, то він «починає говорити немовби тисячами голосів і завдяки цьому підносить особисту долю до долі людства» [5].

К. Юнгом були виділені наступні основні архетипи: «Тінь» – втілення темного в людині, «Персона» – соціальна роль, яку людина відіграє в суспільстві, «Самість» – центр цілісності людини, «Аніма» – втілення жіночого начала в людині і «Анімус» – чоловіче начало, «Мудрець» – втілення мудрості, сенсів життя людини. Виходячи з даної системи архетипів, видно, що вони охоплюють багато аспектів життєдіяльності колективного суб'єкта.

Але говорячи про архетипи національної ментальності ми будемо використовувати концепт архетипу не тільки в юнговій інтерпретації, але у її загальнокультурній. Це пов'язано з тим, що розвиток культури та історії нації взаємопов'язані. Якщо історія нації характеризується формами усвідомленого буття нації у локальному та світовому контексті, то культура – це важливий чинник конструювання життя народу як унікальної нації, відображення його етнічного автопортрету, специфічного вираження загальнолюдських цінностей та ідеалів. Культура визначає історичний досвід у цінностях життя, соціальних значень, вірувань та ідеалів, формування світу людини в ідеях свободи, блага, правди, краси, ін.

Адже в характерних рисах певної національної ментальності відображаються саме ті архетипи, коріння яких сягають у тисячоліття давньої історії нації. Тому джерелами формування феномену національної ментальності безпосередньо є архетипи, які пов'язані з етногенезом прадавньої культури нації.

Особливостями етногенного процесу в Україні було те, що в ньому було не тільки засвоєння окремих елементів світової культури, а створення і передавання культурних цінностей та традицій, яке дає підстави ввести в етнотворення українців тисячолітній досвід інших народів. Тому не випадково українська мова серед інших слов'янських мов характеризується своєю наближеністю до індоєвропейської мовної групи. Дослідники вважають, що деякі елементи українських традицій та фольклору пов'язані з культурою стародавніх цивілізацій Сходу. Наприклад, є певна спорідненість в українській культурі в архетипі ставлення до природи з культурою Упанішад. Але ці питання зв'язку українського етногенного процесу та розвитку української культури у контексті розвитку культури стародавніх цивілізацій Сходу потребують спеціального дослідження.

Досліджуючи архетипи української ментальності на першому плані розгляду, на наш погляд, треба назвати такі концепти, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн».

В загальному сенсі символіка концепту «Природа» характеризується зв'язком людини з природою. Семіотика концепту «природа» включає такі поняття, як поле, земля, сонце, гори, ін. Важливо, що цей концепт пов'язаний з життям людини/нації, її простором виживання, походження етносу.

При формуванні держави України-Русі та створенні державної ідеології українським народом використовується архетип землі, яка позначається як «свята земля», а столиця держави Київ, як «Другий Ієрусалим». Ідеї святої землі, софійності буття, звершень Духу народу набуває в українській державі пріоритетного значення. Ці ідеологічні уявлення привели до формування в характерних рисах української національної ментальності гармонійного поєднання між інтелектом та почуттям, розумом та душею, вірою та раціональністю, які протистоять в західноєвропейській ментальності. Тому в українській науковій спадщині є такі вислови,

як «внутрішнє слово серця» (Феодосій Печерський), «інтелектуальна любов» (Г. Кониський), «мудрість серця людини» (Г. Сковорода).

Природа для українців не тільки географічне або екологічне явище, а соціальне, життєтворче. Життя людини пов'язано з природою, навіть у народних приказках це відображається: «Життя прожити – не поле перейти», «Коли я у полі, тоді я на волі», ін. «Прив'язаність до рідного ґрунту для українця має особливий сенс, бо вона асоціюється з синдромом вічного страдництва зі відсутність рідної хати – своєї держави» [6].

Символічний образ землі асоціює землю як джерело багатства, процвітання, достатку. В свідомості українського народу рідна земля – це важливіша цінність, яка пов'язана з сім'єю, домом, любов'ю, добробутом.

Вважалося, що рідна земля надає сил, енергії, ресурсів для гарного життя, зберігає та передає українцям силу та славу предків. Земля предків має сакральне значення, яке мотивує боротись за неї, за дім, за сім'ю. Земля для українців має особливе значення та енергетику життя, що вплинуло на формування української ментальності.

З архетипами природи пов'язані орнаменти українських вишиванок, в яких відображаються гарні квіти та зелені рослини. Цей архетип проходить крізь всю історію української культури, від обрядів землеробства, цінностей і ідеалів вільних хуторів, до соціальних програм сучасних аграрних партій України.

Символіка **концепту «Дім»** позначає місце буття людини, в якому він відчувається господарем, де найбільш сильно проявляються його цінності, ідеали, уявлення про особистісний світ людини. Навіть за виразом Т. Шевченка, «дім» – це таке місце для особистості (нації), де «своя правда, сила і воля». В цьому концепті насамперед позначаються сімейні цінності, родинна захищеність та підтримка, сердечне єднання. Дім – це маленька демократія у серці суспільства, яку створює особистість. Кожна людина у своїй сім'ї має можливість створити свої традиції, ритуали, норми, стиль життя ін. Але символ «Дім» характеризує не тільки мікро модель антропологічного буття людини у сімейній формі, але і макромодель буття людини у суспільній формі в проявах регіональної, або національної солідарності, наприклад, моє місто/село – мій дім, моя країна – мій дім.

Концепт «Дім» вплинув на формування **архетипу Воїна**. Рідний дім, вільний та зроблений з любов'ю, сформував особливий соціально-психологічний тип українця – воїна. Він відчував себе вільним у домі, у степі, у країні, тому поєднання внутрішньо-етичної та зовнішньо-соціальної свободи робило його сильним та сміливим.

Архетипичний статус Воїна проявляється в українській національній ментальності на протязі всієї історії формування та розвитку української державності та українського суспільства, яке знаходилось між Османською та Російською імперіями, Польським та Шведським королівством. Але українському народу, який підкріплював свою стійкість національною ментальністю, вдалося перебороти історичні драми.

Найбільш яскраво архетип Воїна проявився в ментальності українців Запорозької Сечі. Запорозька Січ була не тільки військовою спільнотою, а й певним взірцем мужності, сміливості, патріотизму, чоловічої харизми та сили. Запорозьці мали такі гідні якості воїнів, які перетворили їх на легендарних персонажів.

Символіка концепту «Слово» пов'язана з історичним розвитком української державності, освіти та культури. Розвиток українського суспільства, перетворення українського етноса в націю відбувалось на засадах модернізації традиційного суспільства в гуманістичний соціум на основі гармонійного співвідношення візантійської християнської духовності з західноєвропейською раціональністю. Так Петро Могила виступав за толерантне поєднання цінностей західноєвропейської та східнослов'янської культур, перехід на західні програми освіти, а Феофан Прокопович обґрунтував єдність латинської вченості з духовністю православної цивілізації. Ці ідеї були реалізовані в програмах розвитку Києво-Могилянської академії та братських шкіл в Україні. В наш час але в іншому змістовному дискурсі з метою модернізації системи вищої освіти в сучасному українському суспільстві ці ідеї стають також актуальними.

У філософській інтерпретації концепт «слово» розглядається як модель світу [7]. В кожному слові є зовнішня форма та внутрішній зміст, який відображає бачення та сприйняття світу.

Архетипично українська культура породила неперевершеного майстра художнього слова Тараса Шевченка. Геніальний Кобзар України втілює у своїй творчості всі можливості архетипу слова. У Тараса Шевченка виявляється весь спектр функціонування архетипу слова в українській культурі.

Свобода слова в духовному житті України завжди вважалось проявів вільної думки та вільної людини. Тому архетип свободи слова набуває особливого важливого значення в українській національній ментальності.

Висновки. Аналіз ментальності як складного соціокультурного феномену та особливості характеристики соціуму та особистості виявляється не тільки в сфері свідомого, яка безпосередньо може бути зафіксована. Ментальність має глибинні підсвідомі пласти, які постійно проявляють себе у погляді архетипів, які позначаються на поведінці людей, впливають на миро сприйняття, надають специфічні риси інтерпретації людиною навколишнього світу.

Аналізуючи архетипи національної ментальності використовуємо концепт архетипу не тільки в юнговій інтерпретації, але у її загальнокультурній. Це пов'язано з тим, що розвиток культури та історії нації взаємопов'язані. Культура визначає історичний досвід у цінностях життя, соціальних значень, традицій та вірувань, формування світу людини в ідеях свободи, блага, правди, краси, ін.

Національні архетипи відображають особливості світогляду, національної культури, історичної долі, художньої творчості нації. Проаналізовані такі архетипи української ментальності, як «Природа», «Дім», «Слово», «Воїн». Зазначено, що формування та розвиток цих архетипів пов'язано з етногенезом давньої культури українського народу, історичним розвитком української державності, освіти та культури. Символіка концептів Природа», «Дім», «Слово», «Воїн» розкривається в духовному житті народу в економічній, соціально-політичній, духовно-культурній сферах суспільства, а також проявляється у сфері затвердження історичних звершень народу в їх загальнолюдській значущості та гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ : Наукова думка, 2006. 403 с.; Кримський С. Архетипи української ментальності. Проблеми теорії ментальності: монографія. Київ: Наукова думка, 2006. С. 273–301.
2. Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Філософська і соціологічна думка. 1994. № 1–2. С. 118–157.
3. Лісеєнко О. В. Аксиологічні засади дослідження національної ментальності. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2019. № 4. С. 76–82.
4. Юнг К. Г. Архетип та символ: URL: https://royallib.com/book/yung_karl/arhetip_i_simvol.html2
5. Юнг К. Г. Про ставлення аналітичної психології до поетико-художньої творчості: URL : http://www.ni.biz.ua/15/15_1/15_14582_vvedenie-v-religioznopsihologicheskuyu-problematiku-alhimii.html
6. Гриця С. Міграції фольклору. Фольклор українців поза межами України. К., 1992. 320 с.
7. Сковорода Г. С. Наркис. Розмова про те: пізнай себе. . Твори: В 2 т. К. : Обереги, 1994. Т.1. С. 150–195.

REFERENCES

1. Problemy teoriiy mental'nosti (2006). [Problems of the theory of mentality]. Kyiv : Naukova dumka. 403 s.; Kryms'kyu S. (2006). Arkhetypy ukrayins'koyi mental'nosti. Problemy teoriiy mental'nosti. [Archetypes of the Ukrainian mentality. Problems of the theory of mentality]. Kyiv: Naukova dumka. S. 273–301. [In Ukrainian].

2. Donchenko O. (1994). Kontsepsiya sotsial'noyi psykhyky suspil'stva. [Concept of social psyche of society]. *Filosofs'ka i sotsiologichna dumka*. № 1–2. S. 118–157. [In Ukrainian].
3. Liseyenko O. V. (2019). Aksiologichni zasady doslidzhennya natsional'noyi mental'nosti. [Axiological principles of the study of national mentality]. *Perspektyvy. Sotsial'no-politychnyy zhurnal*. № 4. S. 76–82. [In Ukrainian].
4. Yunh K. H. Arkhetyp ta simvol [Archetype and symbol]. URL: https://royallib.com/book/yung_karl/arhetip_i_simvol.html2 [In Ukrainian].
5. Yunh K. H. Pro stavlennya analitychnoyi psykholohiyi do poetyko-khudozhn'oyi tvorchosti [On the attitude of analytical psychology to poetic and artistic creativity]. URL: http://www.ni.biz.ua/15/15_1/15_14582_vvedenie-v-religioznopsihologicheskuyu-problematiku-alhimii.html [In Ukrainian].
6. Hrytsya S. (1992) Mihratsiyi fol'kloru. Fol'klor ukrayintsiv poza mezhamy Ukrayiny. [Migrations of folklore. Folklore of Ukrainians outside Ukraine]. Kyiv: Naukova dumka. 320 s. [In Ukrainian].
7. Skovoroda H. S. (1994) Narkis. Rozмова pro te: piznay sebe Narkis. [Narkis. A conversation about: know yourself]. Hryhoriy Skovoroda. Tvory: V 2 t. K. : Oberehy. T.1. S. 150–195. [In Ukrainian].

Liseienko Olena Vasylivna

Doctor of Philosophical Sciences,

Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0408-5203

Guelhan Julia Borysivna

Graduate Student at the Department of Philosophy,

Sociology and Management of socio-cultural activity
South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky
26, Staroportofrankivska str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1565-0690

ARCHETYPES OF THE UKRAINIAN MENTALITY FROM THE VIEWPOINT OF ONTOLOGY

Actuality of theme. Philosophical understanding of social processes involves an in-depth study of national culture, values, and mentality, with which archetypes, customs, attitudes, and stereotypes of the people are connected. Therefore, various aspects of the analysis of the theory of national mentality, which reflects certain symbolic structures of the "collective subconscious", archetypal manifestations of mass consciousness, are in the focus of attention of modern researchers. The characteristic features of the national mentality reflect exactly those archetypes whose roots go back to the millennia of the nation's ancient history. Therefore, the sources of the formation of the phenomenon of national mentality are archetypes that are related to the ethnogenesis of the nation's ancient culture. It is archetypes, as deep subconscious layers of the national mentality, that affect people's behavior; influence their peaceful perception, provide specific features of a person's interpretation of the world around them, therefore their research is actualized in the modern philosophical discourse.

The purpose of the article is to analyze some archetypes of the Ukrainian national mentality from the point of view of ontology. Research methods – general scientific methods of formal logic (deduction, induction, analysis, synthesis) and axiological method were used. Results of the research. An analysis of the archetypes of the national mentality was made based on the use not only of K. Jung's theory of archetypes, but also in its general cultural interpretation. It is noted that national archetypes reflect the peculiarities of the worldview, national culture, historical fate, and artistic creativity of the nation. The characteristic features of a certain national mentality reflect exactly those archetypes whose

roots go back to the millennia of the nation's ancient history. Such archetypes of the Ukrainian mentality as "Nature", "Home", "Word", "Warrior" are analyzed. It is substantiated that the formation and development of these archetypes is connected with the ethnogenesis of the ancient culture of the Ukrainian people, the historical development of Ukrainian statehood, education and culture. It was concluded that the symbolism of the concepts "Nature", "Home", "Word", "Warrior" is revealed in the spiritual life of the people in the economic, socio-political, spiritual and cultural spheres of society, and also manifests itself in the sphere of approval of the historical achievements of the people in their universal significance and dignity.

Key words: *Ukrainian mentality, national culture, archetype, cultural phenomenon.*